

Il mantenimaint dil lungatg retorumantsch : referat salvo alla radunanza generala dallas societats retorumantschas ils 27 da fanadur 1919 a Tusan

Autor(en): **Conrad, Giachen**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **34 (1920)**

PDF erstellt am: **30.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-194040>

Nutzungsbedingungen

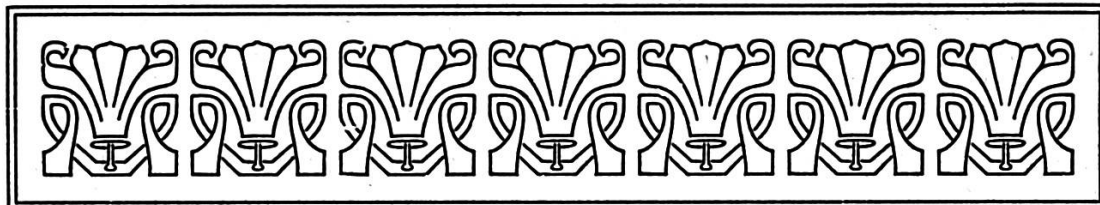
Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Il mantenimaint dil lungatg retorumsch.

Referat

salvo alla radunanza generala dallas societats retorumschas
ils 27 da fanadur 1919 a Tusan

da

GIACHEN CONRAD

secretari postal a Cuir.

(Scrit agl idiom da Schons.)

Signur president,

Stimada radunanza!

Avanca tractar las amparadas ca meritan oz il noss interess lessi betga mantger da rilevar da beal' antscheatta l'agna situaziun, ca giest la mi parsuna dè ver l'hanur d'adressar in pèr plets ad ina radunanza da meritos representants dil pievel rumantsch, jau ca ve entras il mes passò forza las mendras qualificaziuns per prender part vid' ina tala discussiun, havend mai gudia igl avantatg d'in antruvidamaint ner instrucziun agl rumantsch. En traint' onns ca viv ussa tranter tudestgs veja savia mantener bunameng me relaziuns cun tudestgs a dasperas partschia la sort da tants unfants, cun ils quals geniturs rumantschs tschantschan tudestg, in sa gir or da spir' indifferenza ner cumoditat. Jau sunt il sul dils mes fardagliuns capavel da tschantschar ampo rumantsch, a quella cunatschienscha è vegnida meditada essenzialmeng allas vacanzas passadas mintg' onn ad Andeer. Sch'anzachi mi rimprov' ussa cun pli

ner mendra raschun la mi ignoranza, scha vagl cun me, per zitar ina sumeglia, sco cun in unfant, al qual ils geniturs han retenia il nutriment per sa stupir suainter dil ses aspect maigher a mal-sanitsch. La culpa da stuer cumparir oz davant la stimada radunanza alla deplorevela situaziun d'in ca garegia agid croda sut talas circumstanças sin ils pardavonts, ca han betga cumbattia avunda per il noss lungatg matern. Schagea in rumantsch betga favoriso dalla sort sco quels signurs presaints, veja tutina durant ina perioda da diesch onns sin viedis d'inspeziun dils uffizis da posta dappertut anturn savia far constataziuns en risguard dalla nosa misergia, ca mi autoriseschan silmains da *characterisar* la situaziun tala sco l'è.

Il signur president mi ha fatg l'hanur da mi presentar sco referent. Tanta hanur meriti betg. Quei ca mi lubesch da plidar modestameng vut esser poc oter ch'ina *motivaziun* dalla dumonda dall' Uniun rumantscha da Schons. Er scha fuss in bun oratur rumantsch, scha vessi en quel mumaint betga da desdar il Lur entusiasma. Els èn tuts amitgs passiunos dil nosss lungatg ad ancanuschan il noss tger pievel rumantsch cullas sis qualitads a flevladats tras a tras, sainza ver da basegns d'ina stimulaziun. Nus lain oz mirar las tgossas tras il spieghel realistic a metter resolutameng il pè sin la senda crappusa ca magna si per il fistatg dil success.

Jau less perne da me explitger partgè ch'il clom en agid tuna oz or da Schons, partgè nus stuain adressar ad Els supplicaziuns, a partgè nus tuts vain da profitar oz dalla schi rara occasiun d'ina discussiun cumina per ponderar sur amparadas da historica impurtanza per igl avegnir dil noss rumantsch.

Per l'amprima Lez a mei lubir da far enquala remarca sur las relaziuns en *Schons*. Ils Signurs ancanuschen la nosa val. Ell' è en risguard linguistic in' insla circundada da vaschins tudestgs, stat ad è stada sut ina statevla influenza tudestga, ansumma adigna en contact cun il anamitg tradiziunal dil rumantsch. La sort ner il destin gli ha regalo in' impurtanta veia da transit, ca è stada cun il ses sturmentus grand trafic durand tschientaners il liom tranter ils pievels dil nord a quels da miezgi, in fatg, ca nus ha mess a dies organisaziuns da transport, barniers a viandonts tudestgs, vut gir tut las pussevelas forzas nuschevlas a tradiziuns localas ad agl spirt da pietat enviers las isonzas viglias. A tuttina

hal il noss rumantsch entochen ussa pudia resister a ventscher tants ampruvamaints ner tentaziuns. In privlus vaschin nus han ils niebels da Vaz mess avant igl esch en colonisand anturn 1200 la Val-Rhein, c'apparteneva da lez tains tier il cuntadi da Schons, cun pievel tudestg oriund dil *Wallis*. Quella colonia numnada en tudestg „die freien Walser“ ha sa multiplitgia en curt tains cun tanta vigur, ch'ella ha pudia penetrar en Stussavgia, en Lumneaza, Sursaissa, alla Val d'Avers ad otras cuntradas. Tuttas han plansia stuia succumber alla germanisaziun. La Lumneaza è agl davos mumaint anc vegnida spindrada entras masiras ordinadas dil cunt Gion da Sax. Quels tudestgs, daventos prest ils noss buns amitgs a fidevels camerads dil pievel rumantsch, han stuia ceder da penetrar sigl antschiess da Schons. La resistenza era betga da rumper sin leza vart. Mo scha nus vain sa mantenia ancunter l'influenza tudestga, scha ha'gl tutina betga savia esser oter, ca la qualitad dil noss rumantsch ha plan a plan pers la si puritad. Nunpussevel ch'in lungatg possi sa mantener intact en schi nuschevlas circunstanzas. Il noss dialect demussa oz differentas variaziuns. La muntogna, il vigl cumin dils libers, tenur ina versiun anc in rest dil cuntadi dils libers da Laax, a situada dayart dalla veia granda, ha cunservo il pli bain la si originalitad. Mender stat igl cul plan. Las duas Ferreras han puspe in dialect sumigliand plitost quel da Sursett. Sco Els s'ancorschan levameng tegnel il noss idiom circa la mesa veia tranter il ladin ad il rumantsch da Surselva. El metta cun preferenza ils vocals „a“ ad „o“ enstagl il „o“ ner „au“ sursilvan. Il noss rumantsch è er caracteriso entras la mancanza dil suffix „el“ all' amprima persuna dil singular. Nus conjugain: jau sa lubesch (enstagl jeu selubeschel), jau sund (enstagl jeu sundel) etc. Tipica è per nus er la cuntracziun dil pronum personal cun il verb, per ex.: vainsa, dainsa (enstagl havein nus, ner dein nus). Il s giungia è in rest dil pronom personal, ad il „a“ ha il ses post per lièr ple bain. Il „a“ riègia tier nus er il genitiv a la preposiziun enstagl il „e“*) .La muntogna pronunzia anc il „g“ avant differentes vocals sco giâu, gir, giantar etc., percunter hal il plan spatatscho el tier in „sch“ lom, per ex.: schau, schir, schantar. — Basta, quellas remarclas me gest dabot tranter aint. Els mi antallin ussa forza ple bain. — Alla nossa literatura ha schiglio domino exclusivameng il rumantsch da Surselva. Tier nus sa

*) Er la prep. „en“ scritta apposta qui cun „e“ tuna plitost sin „a“.

tgatta auc bler literatura da Surselva, ord' ils tains vigls surtut da quella da devoziun, strisada allas tgeas anturn, dalla quala in fa da rar diever pli. Schons ha er produtgia agna literatura, scritta agl idiom da Surselva, ner, sch'in vut differenztger, : en quella da *Sutselva*. L'amprima grammatica rumantscha per tudestgs, in'ovra ca ha fatg granda sensaziun agl iester, ad in dictionari scrìts tuts dus en Schons han prinzipalmeng contribuia ch'il reto-rumantsch è vegnia cunaschia dils romanists. Er in cudisch da canzuns spiritualas digl onn 1782 da Schons è sto lungischem tains èn diever alla Sutselv' anturn. La chrestomazia da Decurtins cuntegna bler a beal material original da nus. Anc ils davos onns vainsa rimno tant, chi'l davos tom dalla chrestomazia en preparaziun sarà deditgia spezialmeng alla nossa val.

1832 han in manò aint il antruvidamaint ner l'instrucziun tudestga allas nossas scolas. Quei ch'il trafic, ch'ils tudestgs a tutt' las otras influenzas han betga pudia currumper, quei è vegnia ruino cun intensiun a plain success da funs ansei da *rumantschs* dalla schi numnada classa intellectuala. D'allur' anvei hal il tudestg pria suraman cun tutta forza. Il noss rumantsch è plansia vegnia infecto d'expressiuns tudestgas, da zitats tudestgs etc., la syntax ha pitia ad ascheia ha la corrupziun fatg tants progress, ca nus vain oz il gi tutta raschun da sa metter ancunter per spindrar el dalla completa maculaziun. Er or las nossas baselgias hal il rumantsch sa spers. Ansumma, mintgin ves' aint ch'il mumaint è vegnia per desdar agl noss pievel l'amur a la passiun per il rumantsch a da prender miezs preventivs.

Nus vain avant in pèr onns fundo in' Uniun rumantscha da Schons ad unia en curt tains ca. 150 cummembers. Iniziants èn stos ils sigrs. Loringett a Dolf. Ina secziun dalla noss' Uniun exista er a Cuir. Sch' in' Uniun sa lascha fundar cun ampo fadeia, scha è la tgossa differenta cur ch'il sa tractescha da porscher literatura adattada ad in pievel allas nossas cundiziuns, ad ina giuventegna sainza exercizi agl liger rumantsch, ca ha natiral anc pli fadeia culla lectura d'in idiom easter. Mintgin po sa figurar tge ampatg ca l'amparada dalla literatura a dall' ortografia nus ha caschuno. Per porscher silmains anzatge ha la majoritad allura sa decidia da scriver pernedà il noss idiom. Quei fuss sto in' antscheatta. Mo gnanc nus, ina pintga partida, essan stos capavels da s'unir sin in' ortographia uniforma. Mintga autur leva

cuntger da quella en favur dil ses dialect local, dil ses sentimaint a l'inclinaziun subjectiva. Jau ve onn ampruvo da trer la lingia da miez cun tschantar sei normas d'ortographia a da grammatica specialmeng per il noss idiom, press' a poc sin basi dalla grammatica da Surselva, natiral sainza ver grand success. Il mes „*ce-terum censeo*“ è adina sto ch'in progress segi me pussevel en procurand agl noss pievel puspe la si literatura tradiziunala da Surselva. En quellas cundiziuns stainsa nus da Schons ussa in pèr onns sco il bof davant la porta serrada, cun finta las miglras intensiuns, a poc success. Mintg' onn vegn scrit anzatge, in maschadem d'ortographia subjectiva ad inconsequenta. Dantan val il tgar betg anavant. Il rumantsch vainsa en scola er betg savia manar aint, sainza disponer da cudischs d'instrucziun. Igl è da nigra vart da rivar a frida. Il pintg è megna flevel. Sainza sustegn dils grands cun la lur forza ad autoritat a tut ils oters miezs san in drizzar or poc a par quei vainsa da basegns d'in' *acziun generala* serrada da *tutt' ils rumantschs* betg per spindrar giest me Schons *mo er las contradas ca gnanc sa muainten entochen ussa*. Quei è l'amparada ca nus ha mano ansemen oz. L'Uniun da Schons, ner plitost la si commissiun, sa betg cumbatter sin duas varts, vut gir animar a sclarir il pievel a gli procurar da l'otra vart cun grand custs, a miezs fitg modests, agl madem tains la literatura necessevla per las scolas. D'ina vart vainsa da basegns d'agid. All' Uniun dels Grischs angraztgainsa tgioldameng, ch'ella nus ha silmains mess a disposiziun il Chalender ladin. Sco ve gitg: il sa tractescha ussa betg me da spindrar Schons. Il prievei è imminent dappertutt a la Gidegna sco la Surselva ston er sa dustar ampo dapli suainter ca las veias da fier passan tras.

L'urgainta necessitad da mover ampo il pievel rumantsch mi ha tanto da gi en na. Cur' ca ve ligia l'adressa en favur dil pievel ladin agl Tirol veja allura raccumando da far anzatgè *er per nusz*. Il mes artichel alla „*Neue Bündner Zeitg.*“*) ha rualto ampo ils indifferent. In correspondent dil Rätier mi ha betg antaletg, schagea ca veva characteriso las mis pèr lingias sco artichel da tendenza. Tuttina veja ligia il echo dil Sigr. B. P. cun grand daletg or da spira latezia d'antuppar in rumantsch, prunt per defender cun tutta forza, a magari er cullas griffas, il ses lungatg noc' el il tema offendia.

*) Nr. 90 a 91, 1919. „*Romanisches*“. Kassandrastimmen vom Hinterrhein.

Mes Signurs, da quei ca ve scrit alla „Neue Bündner Zeitg.“ prendi anavos nut. S'antalli ca l'adressa en favur dils ladins agl Tirol ha fatg plascher a mintga rumantsch. S'antalli er ch'ella fa hanur als iniziants. *Pli admiraziun a pli racunaschienscha per in cumbattant per la nossa tgiossa po strusch anzatgi tranter nus ver, sco jau.* Nus vain oz il duver d'angraztger schi bain a quels signurs iniziants dall' adressa sco als redactors dallas gazetatas tudestgas, ils signurs *Demont* a *Dr. Mohr* per il lur interess a preztgevel agid.

Il mes artichel leva me mussar il barometer dil rumantsch, agl noss cantun. Jau ve giungia in curt programm cun in pèr propostas en risguard dils miezs da salvamaint, sainza motivar pli agl manedel ils differents puncts. Sch'Els lubischan lessi explitger oz ampo il programm publicgia alla „Neue Bündner Zeitg.“ sainza repeter las remarcas generalas sur dil prievevel ca nus smanatscha.

Per lina seja bain avunda ca betga giest tuts rumantschs èn en quellas svantirevlas cundiziuns sco il pievel da *Sutselva*. OTRAS cuntradas, sco la *Gidegna* a la *Surselva* godan il avantatg da ver scolas rumantschas, literats ad auturs ca meritan la noss' admiraziun. Mo scha quels signurs lavuran incessantameng per procurar literatura als lecturs rumantschs dil lur pajìs, scha stgainsa da l'otra vart betg' amblidar ca me lez quito spindra betg in lungatg en prievevel da curdar agl prezipizi.

Tutt ils noss sforzs ston en amprima lingia sa concentrar sin masiras da fundamaint c'ampurmettan il success sin l'antiera lingia a quei è la propaganda preventiva. In sto animar igl antier pievel ad augmentar il interess. Il Sig. Dr. Nay dè in' eda ver gitg: Tge, per il rumantsch bast' il da schar luvrar la passiuun. S'antalli, mo avant ston in desdar ella all' olma digl unfant. La miglra occasiun porscha la scola. Nus stuain tuts sa serrar pli stenn per fundamentar il tschepp, entoch' el balucca betg. Pli gi ch'in spetscha a pli ca la forza da resistenza sminuischa. Jau vi betga repeter tgossas cunaschaintas. Territorial è la proporziun pernedada anc favurevla. La mancanza d'in ortographia a literatura *uniforma* per tut' ils rumantschs sto vegnir cumpensada entras pli stenna *unitad*. Scha l'acziun sa funda sin in' organisaziun generala munida d'autorità po' la inspirar respect al pievel. In ha betga pudia stgaffir in lungatg universal, per quei stuainsa en amprima lingia silmains spindrar ils *due* dialects prinzipals, cunsolidar las duas pitschas ca

garantischan er la vita als dialects masans. Quei va betga me cun mesas masiras, nus vain il duver da spindrar er las contradas *indifferentas*. Jau ve proponia la fusiun dallas societads tier in' Uniun generala cun ina troppa secziuns. In fitg stimo correspondent dil Tagblatt ha sin quei giavischo, ca las societads existentas duessan betga vegnir slièdas. Ellas setschan dapersè pli bain servir als basegns individuals dallas differentas cuntradas, mo jau cre betga ca quei segi in impedimaint serius. Quella cundiziun sa schass er accumulir sut ina nova costituziun. Las secziuns basgnessan gnanc midar il num. Nus fundassen in' organisaziun cun mira da manar tras cun miezs cumins in' ovra da salvamaint, a schassen dasperas liber man allas secziuns sainza glis prender la lur originalitad. Ellas vessan me da sa subordinar all' Uniun generala en amparadas da cumin interess. In sto er fundar ina cassa centrala cun ina contribuziun statutaria. Per rièger il antier tschepp, trer aint las contribuziuns a ver la survista sur ils commembers en Svizzra ad agl' iester vut' igl in apparat central. L'instituziun d'in *secretariat* sco locomotiva da lavur è da pli granda impurtanza. In secretari sculo da sut en sei, bain instrua alla si lavur, passiuono, cunaschent las relaziuns da mintga val sco er ils differentes dialects zufluss prest aint il flo ad ina tal' organisaziun.

In oter postulat è la fundaziun d'ina *commissiun da scola*. Alla scola ampren din betga me lungatgs. Qua stat la descendenza d'in antiera vischnanca sut l'influenza d'in ner dapli scolasts. La scola è il iert noc' in planta il patriotismus a la pietad per las instituziuns dils noss pardavonts, vartids ca contribueschan sco nut oter al mantenimaint dallas tradiziuns linguisticas. La commissiun da scola nus dè puspe procurar il antruvidamaint rumantsch. Ella sto esser numerusa a componida cun granda cura. Il sturmentus ad imminent prieveil per il rumantsch è prest masiro sch'in examinescha tge contradas spir rumantschas fan instruir la giuventegna en in lungatg easter, vut gir exclusivameng agl' tudestg. Qua è Domat, Bonaduz, Razin, l'antiera Tumliastga, la muntogna Heinzenberg, Schons, Trin, Flem, parts dalla Foppa ad anc otras. Igl è betga da capir sco in ha pudia sa separar en quella masira dil rumantsch.

Cull' ortographia a grammatica rivainsa nus oters me a frida en tagliand resolutameng il nuf: L'antiera circonferenza dalla favella da Surselva cun Schons a Sursett duess sa deceder per ils

cudischs da scola da Surselva. Qua gida me ina resoluta vielta, ils dialects paraints ston renunztgier allas ambiziuns localas, pertgè schar ir il tgavazin en in lia vala giest tant sco perder tut. Consequent vut' igl esser. Nus rumantschs essen megna disos da crititger tut quei ca nus suna betga allas ureglias suainter la nossa cumoditad. Schi prest ca's vain ventschia il sentimaint d'udir in tun me parevel easter, schi prest ch'in lascha curdar quella stinada reserva, a dat il man al vaschin per proseguir en paschevla unitad vainsa spindro il rumantsch. Tants dialects talians, franzos a tudestgs racanuschan in lungatg da scartira uniform, tants pievels han savia sa subordinar per il beinstar cumin, pertgè dè l'unfrenda ner sacrificaziun esser megna granda per nus? Cun fermeztga dogmatica ston in tener sut schi bain en Surselva sco en Gidegna la mendra prova da cuntger da normas acceptadas in' eda dalla majoritad. Nus savain betga sa daspittar cun mintgin sur la si inclinaziun ner antipatia per certas furmas sainza impurtanza. Curt, in acceptass ils cudischs da scola per mintgin dils dus idioms sco els èn en diever oz-il-gi en Surselva ner Gidegna per schinar las discussiuns, per sa metter sin veia cun pass decis a realisar oters postulats. Jau sunt autoriso tier la declarariun — a quel success mi fa batter il cor da legreia — ca l'Uniun da Schons vut sa subordinar a luvrar dalla si vart en que senn.

L'instrucziun uniforma dat nign donn als dialects masans (Tumliastga, Schons a Surset), giest il cuntrari, leza bogna las bealas flurs agl iert dil noss lungatg cun igl element ca sul las mantegna: culla literatura sviluppada dalla Surselva. Enstagl perir plan a plan a succumber al process da corrupziun vegnen quels dialects sin que sulom gras a flurir pli bain.

Pli serius èl il quito da procurar allas nossas scolas scolasts instruis suainter ils noss basegns. In savess sa gidar empo cun barattar or las classas. Enqual scolast midass forza er piazza. Ils scolasts impiegos als pajis tudestgs duessan sa metter alla nossa disposiziun. Per els è quei natiral en amprima lingia in' amparada da gudogn. La nossa societad sto sin mintga cas s'occupar dalla tgiossa a mantener relaziuns cul seminar. In duess stgaffir in' istanza da mediaziun da plazzas. En 8—9 onns vainsa allura scolasts rumantschs avunda, scha las nossas propostas en risguard dalla scola cantunala ad il seminar vegnen realisadas. Il rumantsch sa vegnir mano aint tier nus me successivameng allas scolas. In

antschevess cullas amprimas tres classas dallas scolas primaras. Suainter dumandainsa er in pèr uras da perfecziun per las classas masanas a superiuras. Las preparaziuns basgnainsa tutina betga suspender. In sa salvar referats, a sclarir igl amprim il pievel rumantsch a tudestg animar las conferenzas dils scolasts, las autoritats politicas, la regenza etc. In savess forz' er render in bun survetsch cun dar or in cudischet sur la listorgia dil lungatg rumantsch. Dantant dèn ils scolasts er preparar la giuventegna ad admonir ella da betga sa servir da plets tudestgs alla conversaziun rumantscha. In sto plantar aint ad ella il antaletg a la passiuon per las nossas miras. Nèr da basegns fuss pli lientsch per il diever alla perioda da preparaziuns er l'ediziun d'in diczionar cuntenuend bunas translaziuns dils terms barbars, ca infecteschan il rumantsch. Tantas a tantas expressiuns modernas fussian da ramplazzar cun bunas rumantschas. Sch'in faschess per exempel stampar in da quels *diczionaris provisorics* a dess a man el als scolasts per far emprender or da for' el plan a plan la giuventegna madira cun l'admoniziun da betga catschar or bucca sainza cunszienza in pled tudestg suainter l'oter, scha fuss me quei in beal pass anavant. La giuventegna sto s'exercitar da tschantschar in pur rumantsch. Agl *unfant* ston in plantar aint il sentimaint per il lungatg. Quei è igl amprim scalim.

In oter postulat è la cultivaziun dil rumantsch agl *survetsch divin*. Quella pretensiun stuainsa far cun la pli ferma viglia a sainza concessiuns, entochen la battaglia è ventschida, pertgè *en baselgia essen nus nus-ez*, qua crodan tut' ils risguards ch'in sto bugent ner malbugent en otras circumstanzas anc prender sin ils vaschins tudestgs. Ils reformos dèn luvrar alla Synoda per quel postulat ad il pievel catolic ha dalla si vart las miglras perspectivs, havend in reverendischem signur uestg rumantsch, passiuon per la nossa favella, perfin componist da canzuns rumantschas. Sin giavisch vegnel bugent a nus dar ureglia. Sco istanza suprema disponel dallas plazzas dils spirituals. Sin spirituals indifferentes stuessin sin mintga cas exercitar ina pressiun en nossa favur. Miglra garanzia da resistenza dat igl betg per in lungatg, ca dil funtamentar sin l'intimitad dil survetsch divin.

Pli lientsch sa tractesch' il da cultivar pli bain il *lgant rumantsch*.

Anc dus plets sur la *scola cantunala*. Il dat tier nus nign'

instituziun ad alla nosa vitta nigra occasiun da madema valetta, ca unischa rumantschs da tutt' ils idioms durant ina lunga fila d'onns tier in contact constant sco la scola cantunala. Quel centrum d'antruvidamaint dalla giuventegna madira grischuna lascha crescher tantas relaziuns, tantas amicizias, ca la ragurdanza vid' ils onns passos a Cuira cessa mai ord' ils noss cors. Sco da rar suainter savessin qua studager a preztger las particularitads da mintga dialect rumantsch sch'in sa dess fadeia en quel risguard. Giest il cuntrari faschainsa. Dapertutt ch'in oda me tudestg, tenand or ils Engiadines tranter els a quels da Surselva sura. Ils adherents dil madem idiom sco quels dil Rhein anteriur a posteriur, quels da Domat-Bonaduz-Razin a quels da Schons ner Sursett tschanschan tudestg tranter els. La mendra differenza, la mendra variaziun fonetica basta per taxar il vaschin sco in easter. Mo la giuventegna amprenda me dils carschìs. Cuira, il centrum dalla classa intellectuala rumantscha, dils rumantschs benestants, domizil dallas scolas superiuras a dallas autoritads politicas è giest il lia dalla pli granda vergugna dils rumantschs, il lia noc il rumantsch en tgossas ca risguardan il ses lungatg sa prostituescha davant la mendra pretensiun da cumoditad, ner otras inconvenienzas sainz' impurtanza. In easter santa qua nut dalla nosa renomada superbia retica. Betg' avunda ch'in fa milli stgavas ner reverenzas avant mintga minoritad basta oz per exempel la presenza d'in sul tudestg en in' ustreia catschada plain rumantschs per far midar cunversaziun l'antiera cumpagneia. Quei è ascheia a Cuira a magari dapertutt noc' in riva vei. Quels ca sa lamainten sur la sort dil rumantsch èn er betga consequents. Tier tut' oter essan nus gnanc parigna tranter nus-ez. Ils rumantschs han il schmaladia vizi da betga preztger a stimar il idiom dil vaschin. Nus essen betga gliat sco oters. Il tudestg svizzer mussa anc ampo antaletg ad interess per in oter dialect tudestg. Tranter nus mazzaplugs è quei betga pussevel. Me il agen dialect vala anzatge, nign oter è degn d'observaziun. Il effect da tala maltratscha superstiziun, da quella mancanza d'educaziun a disziplina è ch'ìls adherents da certs dialects mains impurtants sa turpeschen d'earver la bucca en cumpagneia rumantscha. Giest sco sch'in vess betga dretgs equals! Enstagl s'interessar per las variaziuns a furmas tipicas dils idioms fraterns fan ils noss la beffa sur d'els. Rumantschs da Surselva, da Gidegna, da Schons, Tumliastga ner Sur-

sett, nus essan tuts unfants dalla madema mamma a duessen mai amblidar quei. Mintga dialect è il product d'in' evoluziun. Dil mumaint davent noca nus lain spindrar la nosa favella sin l'antiera lingia cun ina ferma acziun, sto quei calar, stuvainsa viver ansemen en paschevla armonia, stimar l'in l'oter, a cumbatter unis il cumin prievei. En que senn — igl è l'amprima cundiziun dil success, — stuainsa antruvidar ad edutger la giuventegna. Il sa tractescha da zarclar or quella stupida superstiziun a l'ignoranza. Sin quel prinzipi è da fundar il antruvidamaint alla scola cantunala. Il lungatg universal dil sig. Prof. Bühler barmier ha betga plashia. Que hum ca merita per la sis fadeias la nosa pli viva racunaschienscha ha betga pudia ventscher la resistenza dallas pretensiuns localas, nus vain dus dialects prinzipals, a stuain ussa nus drizzar aint tenur la situaziun, perquei duessen ver l'ambiziun d'emprender *tuts dus* ad empruvar da far cunaschienscha culla lur literatura. Du nus vigls san in betga pretender megna bler, mo ils scolasts dalla scola cantunala duessen betga perder or digl il que postulat. Donn per la fadeia dils noss auturs a poets da Surselva a Gidegna, per las bealas oyra ch'els deponen sigl altar dalla patria, scha tant spirt a tantas unfrendas ner tanta sacrificaziun per il beinstar cumin dè star zuppada davos il mir chinès dalla nosa stinada reserva. Nus lain ussa sbuar ampo la closira ca nus separescha a sa dar il man. La migra occasiun d'antschever quella vitta nova porscha la scola cantunala, in' eda ch'in ha tschanto sei in programm cuntentivel. La cunversaziun tranter rumantschs dils differentes pajis dat nignas difficultads. Jau ve fatsch l'experienza ch'in s'antalli stupent cun enqual' explicaziun. Il vut me antschever anzacuras, enstagl s'abstener cun tutta forza. La scola cantunala è il miglier post sin il noss èr per volver il arrader, tschappar ampo dapli tschisp digl urmegl a far sei zugl scogl sa soda. A quel institut ston in procurar scolasts adattos a passiuos per la lur niebla professiun da mussaders dalla giuventegna rumantscha. Anc dapli impurtanza hal il seminar. Er il seminar St. Gliezi stgainsa betg' amblidar. Da tschantar sei il *programm definitiv* è da schar sura alla *commissiun da scola*.

Agl *cunsegl grand* duessen ils deputos rumantschs esclusivameng salvar discurs agl lur lungatg. Sco il lai alpin mussa il reflex dallas pizzas vaschinas dèl il noss cunsegl grand esser il spieghel dalla nazionalitad grischuna. El dè demussar il mosaic

dalla si composiziun. Per ils deputos tudestgs è quei in' amparada da cumodità, per nus ègl dapli, per nus ègl in' amparada da consequenza a d'existenza. Il tschepp rumantsch sto anzacuras pronunztger pretensiuns precisas. È quei propi pretendia megna blier d'in representant d'ina niebla a valurusa tradiziun da s'explicitger agl ses lungatg en ina radunanza noc' il è deuto dalla majorità rumantscha? Disponainsa forza betga da gliet adattada per servir sco translatur ad hal il cunsegl grand betga ils miezs per drizzar aint il bureau suainter il basegns? In ha impiegos silla regenza ca antallin tutt' ils oratur per manar il protocoll. Sch'in vut allura manar quel me en tudestg scha nus fa quei magari betga mal. Il pled rumantsch agl cunsegl grand dè esser la cundiziun dalla ligida per mintga deuto. Per mussar il noss daratschiert savessi jau per la mi persuna perfin careztger l'ideia da mobilisar la tribüna per interromper cun acclamaziuns mintga oratur indifferent. La nosa societad dè adressar a mintga deuto in circular a gli dar part dil noss giavisch. Dallas gazettas tudestgas puspè è da dumandar correspondents capavels da relatar er sur discurs salvos en rumantsch. Ad ina gazetta ca sa cuntainta cun notizias sco: „Herr Disch spricht romanisch. Wir haben ihn nicht verstanden, aber es scheint ihm von Herzen gekommen zu sein“ dainsa la rasposta cur' ch'il abonnement vegn presento. In' ordinaziun dallas tres ligias dil onn 1587 stipulescha ca las fatschendas messas avant agl pievel tier la votaziun - - en tudestg vevin num: „Fürtrag uff die Gmainden“ stotschen vegnir redigedas exclusivameng en tudeschi bain per las contradas talianas sco per las rumantschas. In sa gidava allura cun translatar ellas en mintga cumin, u schava er far sez. Quell' ordinaziun ha contribuia blier tier la corrupziun dil rumantsch. Oz-il-gi, suainter tchientaners duessan sa servir dapli dil rumantsch en fatschendas, publicas. La corrispondenza tranter in vaschinadi rumantsch a la regenza stgess vegnir manada en rumantsch, schi bain sco in prenda risguard sin la minorità taliana. Quei vut nut' oter ca in ner dus translatur silla regenza a tant sampudainsa bain cur' ch'il sa tractscha da prender ampo risguard sin il grand tschepp rumantsch. Il pievel suveran cumonda! Da vaschinadis dalla Sutselva da rar ch'in vesa in attestat tschanto sei en rumantsch. Giest il cuntrari, dappertut domineschel il tudestg, er fegls da corrispondenza da vaschinadis exclusivameng rumantschs fan in certa figura cun titels

sco: Vorstand der Gemeinde Tavetsch, Gemeindevorstand Andeer etc.

La nossa stampa rumantscha è partschida betga me entras ils idioms differents, mo er entras la confessiun. Perquei vessen nus da basegns d'in organ central, obligatoric, interconfessiunal ca prendess sei contribuziuns en tuts *dus* dialects, quasi ina sala da discussiun cumina ca meditass la cunaschienscha dils *dus* idioms. Quel organ duess esser fitg bunmartgia a vegnir sustenia cun miezs or dalla cassa centrala. Dasperas è da sustener er schiglio la stampa rumantscha surtut cun annunzias, a da cumbatter la tendenza da fundar gasettas tudestgas en contradas rumantschas. Jau ve gia crititgia l'existenza dall' „Engadiner Post“ sper il „Fögl d'Engiadina.“ Sin quei hal il Sig. Dr. Mohr fatg a valer, ch'il detti en Gidegna bler tudestgs domizilos la d'onns enna ca segien buns Engiadines, mo tgi ca vut passar per in bun Engiadines, da quel san in pretender ch'el sa detti la fadeia d'amprender il lur lungatg. Quei è in affari d'in pèr onns. Sils oters vainsa betga da prender risguards. Tres gazettas tudestgas da Cuira, tantas dalla Svizzra bassa a las antieras plunas ch'in nus tarmetta tier or da terra tudestga, vut gir dalla Germania, duvessan stgisar per il basegns local.

Il mes programm dumonda er la fundaziun d'ina *commissiun da literatura a da translaziun*. Per quella dessi er lavur avunda. Per exempel dispon'la Surselva anc betga din dicziunar suainter il modell da quel dil Sig. Pallioppi. In dicziunar complet vessen mai gia schi da basegns sco giest ussa. Igl exista in pèr diczionars incomplets ad il idiodicon sez è betga adato a manivel per il diever da mintga-gi. Quei dess er ina bun'ocasiun per runtger or ampo ord il rumantsch da Surselva ina troppa plets tudestgs. Pli lientsch fuss da *romanisar las instituziuns da dertgira*. Nus pretendein er in'ediziun *rumantscha dil fegl cantunal*.

In grand donn agl rumantseh fal er il matrimoni, ner la leg tranter tudestgs a rumantschs, cur ca la part rumantscha sa mussa schi indifferenta da betga procurar als unfants in'educaziun agl noss lungatg. Jau ancanusch blers exempels da famiglias maschadadas ca tschantschan me tudestg culla gianira. *Quella descendenza è perssa per nus*. In rom suainter loter perischa vid'il sember rumantsch. Nus savain alla lunga sper il grand diember d'emigrants betga andirar tantas perditas. Sch'il sa lascha betga cummandar als cors, scha sani perquei tutina procurar als unfants il grand

avantatg dalla cunaschienscha dil rumantsch. Tudestgs ca maridan en ina famiglia rumantscha dèn amprender il rumantsch. Pli turpaschus exempels daten geniturs rumantschs ca tschantschan tudestg culs unfants me ord il motif, ca la famiglia è per cas domizilada en ina contrada tudestga.

Il tgierp rumantsch grischun vegn er flevlento entras ina plaia arvierta ord la quala il sang curra sainza interrupziun a quei è la *mancanza dina scola primara rumantscha a Cuira*. Nign ha fatg entochen ussa in pass per spindrar que grand muvel da tschients a tschients unfants da familias rumantschas ca vegn a Cuira germaniso en scolas tudestgas encunter la viglia dils geniturs. La perdita er me d'ina representanza pintga sa multiplitgescha alla III. ner IV. generaziun tgiensch a manivel tier in diember da 100,000 avdants. Quella gianira instruida en scolas tudestgas porta dalla si vart puspe il tudestg en famiglia a sforza er ils geniturs da midar la cunversaziun. Nus rumantschs essen tant disos da pretender poc a rivar tier nut ch'in ha betga da sa stupir ca nign sa dosta per nus. Percunter vessen buns exempels vid las familias da naziunalitad taliana ca dumonden a survegnen ina scola taliana lev-miela ch'ina troppa luvrants talians han sa schanto agl madem lia.

Cuira, Cuira ad adigna Cuira! Qua stuainsa prinzipalmeng metter sut il palfier!

Betga me il pievel, er la *cuntrada* rumantscha duess accentuar ampo dapli ils ses character. In sa a nign dar da crer ch'il fetschi beal' ora cur ch'il plova. Els ston oz-il-gi salvar in discours rumantsch ad ina cumpagneia americana*) per la persuader ch'ella stetti actualmeng sin sulom rumantsch, pertgè vid il exterioriur dallas nossas tgeas a baghetgs s'ancorsch'la quei betg. Dapertut ch'in vesa me tavlas da reclama, ner anzennas, tudestgas, er en lias da radunanza da spir rumantschs. La vischnanchetta rumantscha ha il ses „Gasthaus zur Sonne“, ner „Edelweiss“ etc., la si „Wirtschaft und Handlung“, tavalas da scummond scrittas en tudestg, uffizis da posta, perfin bandieras: tut porta tant sco pussevel inscripziuns tudestgas. *Nus essen propi ina cumpagneia fitg interessanta!* Il ver spirt rumantsch nus manca, a la culpa èn las scolas tudestgas.

Jau ve er bleras gedas sa smervaglia ca Cuira, la capitala dil noss cantun ha betg'ina sula ustreia cun num rumantsch, betg'ina sula fatschenda ca mussass cun ina tavla rumantscha ch'il pievel

*) Allusion alla visita dils journalists americans a S. Murezzan.

da que martgia sa cumpona da tudestgs a rumantschs. Il ufficis cantunals, las cancellerias, anzumna noc' in riva vei, noc' in tgatsch'aint il nas: dapertut inscripziuns tudestgas, ascheia ch'in santa nigna letscha d'esser a Cuira, Turitg ner Berlin! In pajis cun ina majoritad da circa 120 cumins ner vaschinadis rumantschs sin 78 tudestgs magna sigills tudestgs a fa diever da formulars bunameng me tudestgs, enstagl metter dapertut il rumantsch dasperas.

Mo nus essen sez la culpa. Nus essen spartschis a vain nign' istanza cumina ner centrala ca viglia sur ils noss dretgs, ca sa dosta per il pievel rumantsch a fa valer la pesa dalla nosa majoritad. *Pèr il apparat central sa qua volver il timun.*

Il pievel tudestg duessin en general sclarir ampo dapli sur dil character a la listorgia dil lungatg rumantsch, schiglio meritainsa ch'el il taxescha sco „kuaspanisch“. Ansumma dapertut dapli energia. Tranter nus dat igl bliers ca vezen betg il pievel. Mintg' oter postulat è suainter il lur meni in ideal a nunpussevel da realisar. Els sa cuntainten cun poc a riven tier nut. Jau per la mi persona ve pli sin quels, ca cunfessen oravant da ver dil tut nign interess a sa tegnen da vart, ca sin quels, ca san betga tge ch'il vuten, ca lessen a lessen betg, ca san betga prender in' decisiun a zappignen silla veia anturn, sainza badar ch'els impedischen ils oters da passar.

Basta, jau vi schinar. Jau tratsch ca's vegien oz betga da nus perder en tutt las amparadas sur las qualas las commissiuns san deliberar definitivameng.

Oz vainsa me da dar risposta:

1. sch'in' acziun generala segi propi necessevla a
2. sco in vigli organisar ella.

Sin mintga cas vainsa da cumponer las commissiuns betga me giest ord dils cummembers dallas societads, mo or *dall' antierra „élite“ intellectuala rumantscha a bain da dar adatg* da betga me acquistar *representants*, mo *tgavals da lavur*. Da quella scelta dependa il success.

Sch'Els lubeschen lessi dabot anc liger avant enqual notizia sur dil

PROGRAMM.

I. Amparadas da prinzipi.

1. Fusiun dallas societats existentas. Stgaffir in' organisaziun generala cun ina troppa secziuns (Cantun Grischun, Svizzra bassa, Iester: Italia, America etc.)

2. Suprastanza centrala, Statutas centralas, Radunanza da delegos.
3. Statevel secretariat central.
4. Commissiuns:
  - a) da finanzas,
  - b) da scola,
  - c) literaria.

II. Comité provisoric executiv.

Quel antschevess la si lavur schi prest ca las differentas societats han sancziuno provisoriameng las decisiuns dad oz.

Il comité executiv cunvocass las ulteriuras radunanzas. Preparaziun dallas ligidas per il comité central. El tschainta sei in proget da statutas centralas. Quellas duessen autorisar il comité central da cumponer culla pli gronda cura sez las commissiuns.

III. Programm da lavur.

a) per la commissiun da finanzas
recrutar cummembers, garegiar subvenziuns dil cantun a dalla confederaziun, collectas, far propaganda per legats en favur dalla cassa centrala, manar la glista dils cummembers, organisaziun da quel departement.

b) Per la commissiun da scola.

1. tschantschar sei in programm per ils referats a la propaganda allas contradas r. ca han actualmeng scolas tudestgas recrutar referents, sclarir il pievel tudestg a *rumantsch* sur la listorgia a la valetta dil noss lungatg, entusiasmar la giuventegna, propaganda allas gazettas tudestgas.

Eventualmeng: referats dil Sig. Prof. Jud. Turitg a d'oters filologs, ner ediziun din cudischet da propaganda.

2. Statistica sur la situaziun dil r. allas vischnancas.
3. Preparar las votaziuns sur l'amparada sch'in vigli manar aint puspe il r. allas scolas.
4. Delegar scolasts per l'instrucziun transitoria, prestar agid als cunsegl da scola, referats allas conferenzas dils scolasts, meditar plazzas per scolasts r., controllar las ligidas da scolasts a la cumposiziun dils cunsegl da scola, perfecziunar il antruviamaint allas scolas r. *existentas*.

Programm minimal per las scolas primaras, garegiar inspectors da scola rumantschs.

5. Manar aint la grammatica a l'ortografia da Surselva allas contradas dil Rhein anteriur a posteriur cun Sursett.
6. Procurar literatura allas scolas primaras. Bibliothecas. Lexi-

con dils terms easters ner barbaras cun bunas translaziuns. Cudischs da tgant a da devoziun.

7. Fixar in programm minimal per il *seminar*. Secziun consultativa per la direcziun dil seminar; mantener relaziuns cul seminar S. Gliezi.
8. Programm minimal per la *scola cantunala*, recrutar buns scolasts. Referats, sala da lectura, sclarir er la *giuventegna tudestga grischuna* sur dall' impurtanza ad il caracter dil r., propagar la cunversaziun r. tranter rumantschs, lecziuns per tudestgs ca lessen amprender il r.
Curs da perfecziun per sculars r. alla *literatura* da *Surselva* a da *Gidegna*.
9. Propaganda per il cult, ner survetsch divin r., mantener relaziuns cun las autoritats dalla baselgia catolica ad evangelica pervida las plazzas da spirituals.
10. Scola *primara* r. a Cuir.

c) Per la commissiun literaria.

1. Stgaffir plets rumantschs per terms moderns, translatar las expressiuns barbaras, migliurar il lungatg, lexicon provisoric per il diever allas scolas, procurar literatura etc.
2. Literatura a representaziuns theatralas.
3. Procurar cudischs da tgant.
4. Sustener auturs r., concorrenzas literarias, premis.
5. Preparar in dicziunar universal, cumplet per il idiom da Surselva.
6. Gazzetta intercunfessiunala, obligatoria maschadada per tuts dus idioms (ev. enstagl las annalas?) sustener la stampa r.

IV. Postulats da caracter general.

1. Petizunar ch'il r. vegni racunaschia sco lungatg uffizial en Svizzeria sper il tudestg, talian a franzos (2 idioms, Surs. a Gidegna).
2. Discurs r. agl cunsegl grand. Organisar ina fracziun r. (sper las fracziuns politicas) per amparadas da cumin interess, influenzer las ligidas dils deputos, procurar correspondents r. per las gazettas *tudestgas*.
3. Ediziun r. dil fegl cantunal.
4. Garegiar impiegos capavels dil r. en uffizis publics.
5. Romanisar las dertgiras civilas a criminalas, sentenzias r.

6. Deliberaziuns r. a protocols r. p. radunanzas da vaschins; attestats r. etc.
7. Procurar occasiun a tudestgs ca vuten amprender r.
8. Mantener il r. en famiglia, nums da batteschem rum.
9. Accentuar pli ferm il *character* dalla *contrada rumantscha* cun inscripziuns sin tavlas publicas, anzennas da fatschendas, da hotels, ustreias, posta etc., reclamar dappertutt gazettas rum.
11. Battagliun rum. agl militèr.
12. Cultivar las isonzas viglias, sigills rum., gieucs (lad. gös) r.
13. Stgaffir in' anzenna dalla societad (Clubzeichen).
14. Feasta annuala rum. (commissiun statevla per l'organisaziun).
15. Cultivar la musica ad il tgant r, las societats tudestgas duessen er cantar dapli canzuns r.
16. *Correspondenza r. tranter ils cumins a la regenza*

V. Il secretari

stess a disposiziun dil comité central a dallas commissiuns (protocols, corrispondenza, controllar las bibliotecas etc.)

Mes Signurs! Las ideias ch'els han udia qua èn me pertratgs din laic. Bleras pon surprendre, otras paran megna radicalas a differentas pon esser falladas. Natiral sa lascha betga tut sa realisar en in mumaint. Mo oz dependi da nus da metter l'acziun sin la detscha veja, desser unis a consequents. *Cun mesas masivas vainsa fatg fiasco.*

Quei ca è pussevel oz, va pli vess daman a sarà nunpussevel puschman. Nus da Schons, da Tumliastga, dil Plan a da Trin essen las bastiuns avanzadas ad il liom tranter la Surselva a la Gidegna. Scha nus curdain, scha vegnel il zenn da mort prest er a sunar en las contradas favorisadas perneda d'ina miglra situaziun. Nus vain d'unir las forzas per muantar la roda a reparar donns da tschientaners. Schi prest ch'ella va anturn, savainsa pussar. Allora vegnel il noss pajis a parturir ina descendenza ca schigna la noss' ovra cun la pli granda racunaschienscha, ina descendenza ca benedescha tgioldameng il gi ca ha mano ansemen ils rumantschs grischuns tier in'acziun da sublima pietad!

